

זכרונות מדרוהוביץ

מאת ש. שלום

ילדות בגולה

א

מהלכים בשלג. הולכים בין המון אנשים. בלילה. לאור אבוקות. מוליכים ספר־תורה שנגמרה כתיבתו. ספר חדש. משהו רוקד עם הספר ביד תחת חופה מתהלכת. לאור אבוקה גדולה. אש ושלג ואדם ותורה ורוקדים. מהלכים בשלג. באפלה. המון רב.

ב.

שבת אחר הצהריים. שלהי קיץ. התרגנולות מנקרות בחצר. הדלי נח על קילון הבאר. ניטולי טיטה. הערל השיכור. עומד נשען אל הגדר. כופף ראשו אט־אט למטה. כלפי בית החזה ומשם הוא חוזר וזוקפו פתאום. בתנועה נמרצת. וחוזר תלילה. לא ניטולי טיטה שמו. אלא ניקולי דידה. ואולם אמו פולניה היתה ואביו גרמני. לימדתו אמו לדבר פולנית ואביו לא הפץ בכך. עמד וחתך את לשונו. הפץ ניקולי דידה לניטולי טיטה. כך מספרים מפיו. עתה הוא עומד נשען אל הגדר. כופף ראשו אט־אט למטה. כלפי בית החזה וחוזר וזוקפו בתנועה נמרצת. באויר החמים ובובים רוחשים. העצים שליד השער תלויים ועומדים כבלתי־מוחשיים. ובלתי־מוחשית מתגלית פתאום דמותו של יונדי בורח וראשו שותת דם ושני ערלים רודפים אחריו. האחד קרדום בידו. השני — מטיל של ברזל. כצללים הם נעלמים מן העין. מן העבר השני, בנתיב הגן. ניטולי טיטה זוקף את ראשו בתנועה נמרצת. מבליט את עיניו וחוזר ומשמיט את הראש אט־אט. כמתנמנם. כלפי מטה. אל בית החזה.

ג.

העולה על הסולם בלילה מאחורי חלון בית הכנסת רואה ידי זקנים עסוקות בקילוף תפוחי־אדמה. בגלגול סיג־ריות. בנקישת מקטרת על השולחן המכוסה ספרים. שמות הוא שומע מלים שאין להן פשר. סדיגורה ובלו. פרנץ יוחן. ירום החדו והצאר. ימח שמו. מתים הרוגי פרעות שנכנסו

לבית־כנסת ריק. עשמו טליתות ועמדו להתפלל בציבור. שדים שגורשו במקטרת הצדיק. הזוגיות מתכנסות הבל. היהודים בפנים מתחלקים לשנים. לשלושה. לאברים אברים. נצנוצי עינים. הבהוב מקטרת.

העומד על הסולם בלילה מאחורי חלון בית הכנסת יודע פתאום. כי צדק בפי המספרים. כי אכן מתים הם אלה היושבים כאן. כי אכן ישנו שד מאחוריו. הנח נגעו קצות אצבעותיו בכתפו. היצעק? אי־אפשר! היביט לאחוריו? אי־אפשר!

יש לרדת בעינים עצומות. לצעוד אתורנית פסיעה אחרי פסיעה ולהתעלף...

ד

הוא יחיד בעולם. איש לא ידע את אשר בחובו. אף הוא עצמו לא ידע. גוחן הוא על עצמו לפעמים ושומע משהו ומבין משהו. בשבתו בין סוארי העצים בחצר. בהתבוננו אל הקילון המוטה על הבאר. בהיאחזו בצמרת אילן בגן ושמים וארץ נעים־נדים לעיניו. ואולם רק אפס קצהו יראה. יבין. השאר מתעלם. נמשך לעצמו למברחוק. אולם. בדה. יחיד בעולם.

ה

חתונה בחצר הזקן. חתונה הבת היחידה. צריפים חדשים. „שאלאשים“ ערוכים לסעודות בחצר ובגן. שולחנות עץ ארוכים וברווים שחוטטים עליהם. שורות שורות. הצוארים השותתים דם מופשלים כלפי מטה. אמבטאות. אמבטאות ודגים חיים בתוכם. „עירומים“ וגדולי עין. חסידים מתהלכים מופשלי שרזולים. גזאליים בדם. מכוסים קשקשים מן הכותונת עד למגפיים. אוחזים סכינים ארוכים בידיהם מתעסקים. מנתחים. כותשים. קוצצים ומבשלים. בדוחים וסירים גדולים. על כיריים משונים. תחת כיפת השמים. שנים עשר שצרי כבוד הוקמו לאורחים. כנגד שנים עשר שבטי ישראל. כל שער מקושט בדגלי השבט. ליד כל שער שני פרשים על סוסים. אחוזי חרב. מקושטי מלחמה.

מבלים עמו בין ההרים, הרי הקרפטים: נוסעים לשם בקרר נות, הגברים לתוד והנשים לתוד והטף והמשרות לתוד. בסוף האורחה, על קרון החפצים יושב ניטולי טיטה ומחזיק את הכלוב עם התוכי בידו, זה שקורא "סוכר". בבית החסיד המאכסן, ביער, שוחטים עגל לאורחים וצולים על מדורה. חסיד אחר רועה את העדר וחולב את הפרות לעיניהם. מרחוק חולפים חזירי בר כשהם אורבים לעדר.

הזקן, הרבי, עולה עם כולם בהרים, בלילה, כדי לראות מן הפיסגה את זריחת השמש. הולכים ביער עבות. פוגשים יהודי שורף פחמים, המכבדם בלחם חם רדוי מן התנור שבין העצים, והאש לעיניהם. על מער הפיסגה מתכנסים עורכים "חצות", מתפללים "ותיקין" ורואים בהפצת החמה משולחת ורדודה בבקעה ירוקה, בין הרי אורן. הזקן קורא "נפשי לה" משומרים לבוקר, שומרים לבוקר". השמים מתכסים פתאום עננים. ברקים ורעמים וגשם שוטף. חוזרים הביתה בנתיבות שאין להם קץ, בין גזעים לחים ועלים נוטפים וביצות ואגמי מים. מגיעים רטובים, סחוסים, מבול- בלים. מיבשים את הבגדים, את הנרבים והנעלים לפני התנור שהוסק. החדר דומה למרוב. קילוחי מים יורדים מכל צד. הגשם בחוץ איננו פוסק.

א

משם, "מבית אבא", מבני יעקב הגבורים שבתורה הוא זליג וורדינגר, האורח לשבתות בנאות קץ אלה. בכפר. יהודי גברתן, בעל גוף גמלוני ופנים עגולים, מלאים, אדומים, מעוטרי זקן קצר, אפור. כשרוקדים הוא מרקד עם חבית של שכר ביד. כשיושבים לפרש הוא נושא שולחן וכל אשר עליו בשיניים בלבד. אומרים עליו שכל יהודי הכפר שלו חיים מתיגרת ידו. מן האימה שהוא מפיל על ה"מאזורים" הערליים, אנשי הדמים המתגוררים ועושים במעיינות הנפט. פעם אחת הציטו את ביתו עליו, כשהוא ומשפחתו שקועים בשנה. פרץ זליג וורדינגר החוצה, כותנתו לעור, הוריד בחפיסת יד אחת את היצול מן העגלה והכה בו הכה ופוצע על ימין ועל שמאל, ולא יספו להטרידו עוד. כשיהודי נמצא בסכנה, מוקף בידי ליסטים, אין הוא צריך אלא להזכיר את שמו של זליג וורדינגר — ומיד הוא ננאל ותוקפיו נמלטים באימים. בשנים האחרונות מטפחת חבושה ללחיו. אומרים מין כיב יש לו, מין "פיסטלי", מין פצע קטן שאינו נרפא. ואומרים שימות.

יא

בכפר הקרפטים הזה ניכס הר לתוך תהום. גשר נדבק לגרמיו של ההר וברדת הלילה עוברת רכבת. גיצים עשנים נישאים באופל.

המונים, המונים, מזמרים, בדתנים ו"כלי-זמר". במה באמצע. על הבמה זקנה רוקדת. זקנה מארץ-ישראל. מטפחת ביד. "אומה" על הראש. לקצב מחיאות של כפים אט-אט תנוע, אט-אט תיכף. העינים עצומות. הפה פתוח כלפי מעלה. הגוף הרוה, הבלה מתלוח מבפנים לתנועות המחול. איזה ערגון. איזה רטט. איזה עצבות. הדמעות שמות מתנק לפה, נתלות בריסי העינים. איזה ריקוד! איזה ריקוד!

ז

הוא הקיץ מחלום. בחלומי והנה יהודים עניים מסובים אל שולחן ארוך והוא מגיש להם לאכול. חלות קלועות. דגים מפולאים. רגל קפואה. רעבים היהודים העניים, ואלה שלא קיבלו עדיין את מנתם מעוויים פניהם מעצר. והנה הקיץ — והיהודים העניים נשארו יושבים שם ברעבונם... לעולמים...

ז

בחורף עוטים פרוות. עולים על רכבת ונוסעים מסבא האחר, הרבי שבגליציה, לסבא השני, אבי אטא. הרבי שבפולין דרוסיה. חסידים יושבים בקרונות, מסירים טלית ותפילין ושוחים "לחיים". הנשים מביאות עוגות לקינוח. נכנס אחד דורש משהו. ספפורט! מתחיל יהודי מגמגם. מראה דבר-מה. אנרוף נתקע בעינו. אשה צווחת. מתחיל היהודי מתחנן. נכנסים שוטרים מלאו הקרון. עורכים אנדרלמוסיה. מקימים רעש.

משנסתלקו נשאר מקום אחד פנוי. זה מקומו של היהודי שנימגם והתחנן ועתה — איננו...

ח

בליל שבת קודש מתקדש הכל. האולם הגדול מלא יהודים רטובי זקן ופיאות וגערים, שפניהם מאירים ועיניהם יוקדות. הגרות שעל השולחן מרובים ו"החלב" מטפטף על גבי הפמוטות של כסף. בראש יושב סבא ו"אוטר תורה". אין נושמים בשעה זו. אין משמעים קול. רק לעתים התמלט אנחה. יתפרץ שיעול. מרחוק, מחדר הנשים, פני שפרה. בת השמש, מבהיקים. מקרוב, לימין הזקן, כנענים לה. פני הדוד הבחור לוחטים. הפנים הרחבים, מחוסרי הזקן, ששתי פאות בקבוקים לצדיהם, כשני זקפים על המשמר. וקרוב אליו, על הרצפה, שוכב ר' יודיל מסתגף, בפיסוט ידיים ורגלים ונותן שירמסוהו ברגלים. בשעה שנדחקים לשמוע תורה מסיו של הרבי, שני נערים ארוכי קפטן ופתוחי צווארון הכתונת עומדים דורכים עליו בשתיקה. על גוף שחור, שוקן ועינים מבצבצות מחוכי כלפי מעלה.

ט

בקץ חוזרים אל הזקן שבגליציה ואת שלהי הקיץ

שריקה.

המלבו פרצה השריקה?

הנה הוא מחכה כל הימים לדבר. זו השריקה היתה הדבר. הנה הוא הוגה כל הימים בשם ובפה — ועתה נפגשו והיו לאחד. ואחד זה הוא עברו ועתידו. חידתו ופתרונה. אנו הכריזה לבאר העולם.

יב

נכנס יהודי בהול, כשהוא רוכב על סוס אל חצרם שבכפר הקרפטי. ירד מן הסוס, קשרו למעקה האכסדרה, פרץ אל חדרו של סבא ונשק את ידו. קרב ולחש קטעי מלים אל תוך אוזנו, יצא. עלה על סוסו, דהר ונעלם. סבא נשקף מן החלום ופניו החזירו. סימן מסר בידו: כל עוד שאין חייל עם רובה ניצב על הגשר — עדיין שלום בעולם. משניצב חייל עם רובה על הגשר — פרצה המלחמה. והנה ניצב חייל על הגשר עם רובה בידו...

יג

ישב ולמד עם רבו באכסדרה שליד הגן. פרק תהילים למדו. "למה רגשו גויים ולאומים יהנו ריק". רצו קרני השמש בין עלי הגן. ליד הגדר עמדה רגינה הצהובה. בת השכן, ועיניה הבהירות הביטו בו ואזניה הקשיבו לניגון לימוד. "למה רגשו גויים ולאומים יהנו ריק". נכנסה אטא בבהלה. נטלתו בלי דבר דבר. תלבישתו איזה מעיל שאיננו שלו. נטלתו עמה. סחבתו ממש. המלמד החזיר, גימגם, שאל. "הרוסים ליד הנהר" — שלטה אטא כלפיה מלמד הנבהל — "הרוסים ליד הנהר". בעגלה, באבק, בין רגלי המשרתות הירחר זכריה ברטט בפירוש המלים הללו.

יד

הולכים ביער אפל. כל המשפחה. משפחות רבות. צורות על השכם. הילדים אחוזים בשולי הבגדים. הולכים בשקט. באימה. אמור אמרו להם כי יש משמרות מסתתרים ביער וכי בצעוק המשמרת "עמוד" אסור להניע אבר. שאם לאו יורים מיד. הורגים מיד. פוסעים בנשימה עצורה. בצעד כבוש. פנים ידועות מבהיקות וככות. פרוצוף זר חומק ועובר. נופלים על גבי גזעים עקורים וקמים. מבין ענפי האורן

נושרים כוכבים. גושים אפלים שוכנים באופל.

פתאום קול קורא: "עמוד!"

עומדים קפואים, מאובנים. הנשימה עצורה.

טו

אנשים חיים בקרונות של בקר. רעבים הם. מעיר אל עיר הם נוסעים ועדיין לא הגיעו למחוז חפצם. היכן הוא — מחוז החפץ?

בימים ההם עוברים תחנות מתות. כלבים מו"כסן מקב" לים ומלווים אותם ביבבה. שמשות מנופצות מציצות מתוך בתי נתיבות ריקים ומכושפים.

עתים עומדים בשדה. מתנה צבא מרחוק. מקרוב, ליד הפסים עומדים חיילים מופשלי שרוולים ושוחטים פרים ופרות. בחבל לירגליה מפילים את הבהמה אפרקק. בהעברת סכין אחת על הצוואר המתוח, אל מול העינים היוצאות, התמהוות — שוחטים אותה. הדם מונק למעלה. מכמה צווארים בבת אחת. תעלות, תעלות של דם. עד הפסים יגיע הדם. הרכבת נוסעת על פסים של דם.

טז

הילדה איננה. חושך בקרון. נוסעים ונוסעים. אולי נוסעים לארץ ישראל? שמה מוליכות כל הדרכים העוברות באפלה. במנהרות. מתחת לאדמה. שם קמים לתחיית המתים. שם יש כרמל ויש יירדן ויש יהודים הבוצרים ענבים. ושמש מאירה על פניהם של אותם יהודים. כך ראה אותם בסרט הראינוע שהציגו בביתם. הסרט היחידי שראו בחייו. כך ראה אותם מאו בחלום ובחזיון. מדי עצמו את עיניו. שם נפגשים עם כל שאבד לו לאדם בדרך. חושך ונחרה בקרון. נוסעים ונוסעים.

יז

עבים וגשם ושלגים ורוח. תרדמה, תרדמה ויקיצה אחרת. הימים הם אלה שעוברים? השנים הן אלה? מישורו בקרבו יודע: יש מקום שעליו להגיע לשם. יש מטרה. מישורו בקרבו יודע: אף יוק אחד מבית גזויה של הנפש לא יכבה. בטרם יתלקח והיה ללהבה...

עלית זקני ז"ל

א

ארץ ישראל היתה חלום חי מיום שקתי עיני רוחי בעולם, ארץ ישראל היתה לי כיקיצה אחרי שנת קפאון של

דורות. בדרך רגלי על אדמתה ראשונה. בה לחיות חפצתי. בה למות אשלים. לו רק עמי יתיה בה אחרי. השם מולדת לא יכיל זאת. המושג הלקוח מארצות

היתה השאלה הראשונה ששאלו: מתי יבוא המשיח?... וכשראיתי אני, נער יהודי בגולה, במאה העשרים לספירתם, כוכב נופל מן הרקיע היתה שאלת־בקשתי הראשונה: „ציון חיבנה?“ כדבר פליאה וסילוד נשמע לי בילדותי. כי יש מיני יהודים בעולם, שמחקו את שם ציון מסידור תפילה שלהם, ובכן במה עושים יהודים? אורח היהדות הוא אירא דארץ־ישראל. כל המתכחש לה מתכחש לחייו. בית אבותי לא התכחש.

מצד אמי הנני מגזע „היהודי“ מפשיסחה, החווה מלוב לין והמגיד מקוֹזִיניץ, שהתעצמו בדורם לקרב את הקץ ונטלו אראלים נשמתם בלא עת. מצד אבי הנני נצר לרבי ישראל מרוזין ז"ל וצאצאיו מסדיגורה, זה שנשבה למלכות, משום שרכבות יהודים נהרו אחריו והיה לו כסא של זהב, שהיה זקוק עליו: „דוד מלך ישראל חי וקיים“... אם אבי אבי, הרבנית הדסה פייגה'לי, שעלתה עמנו ארצה ונפטרה בירושלים בגיל קרוב למאה, נכדת הרדיוניאי היתה, והיא ישבה למרגלותיו בבית־האסורים, והיא סיפרה לנו, כיצד באו חסידים והוציאים משם והעבירו לסדיגורה, אשר היתה נתונה או לשלטון האוסטרים, בחבית מלאה דיגרי זהב שוחרו או שומרי בית־הסוחר, שפתחו לפניהם את השערים ונמלטו אתם יחד. משהגיע הרדיוניאי לסדיגורה לא עשה לאורח אוסטר, אלא קנה לו תעודת־מסע תורכית, שהיה כתוב עליה, „אורח ירושלים“. מאז כל בני משפחתנו הם אורחי ירושלים.

ובגת של אותה הדסה פייגה'לי היה זקני ז"ל, אבי אבי, האדמור"ר מדרוהובין ר' חיים מאיר יחיאל שפירא, שנשרף באש אהבתו לציון, ושבאש השריפה הזאת אור לכל אלה שבאו במחיצתו ועלו עמו ציונה. ר' חיימניו זה, כפי שכינתו אוהבו המרובים, נתיים מאביו ר' זליגל, בנו של המגליצאי, בשחר ילדותו, ונתחנך בבית אבי אמו הרבי מסדיגורה. בעודו נער קטן בא השר אוליפאנט לבית זקנו. הוא אוליפאנט האציל מאנגליה, שחלם בזמנו על שיבת היהודים אל ארצם ושיבוש להשפיע על לב הרבי מסדיגורה, שיסכים עמו בתכניתו ויעמוד בראש המפעל. בגלל אזהרות שקיבל הרבי לפני כן מחוגי קנאים לא הביאה השיחה לידי שום תוצאות. משיצאו השר ואשתו וכל הפמליא שלו מבית הרבי ועלו על המרכבות המהירות ונתרחקו מתחומה של החצר, פרצו כל העומדים שם באותו מעמד בצחוק גדול. בא לו איזה „סיר“ מקושט עם פמליא של הולכי בטל וחפץ לתקן על רגל אחת מה שלא הספיק הקדוש־ברוך־הוא לתקן במשך אלף ותשע מאות שנות גלות. אתמהה. אותה שעה השתיקם הרבי מסדיגורה ז"ל בקפידה ואמר מתוך אנוחה: „לו יחי בדרך הזה — ובלבד שהנאולה תבוא במהרה בימינו“...

אחרות לא יסבלנו. גורל, מחוץ־חפץ, מסא־נפש — מלים חיוורות... הן בעמדי ראשונה, נער קטן, ביער ילדותי ובהתג' לות אלי מעין גובע בין שרשי העצים — ידעתי כי מארץ ישראל הוא גובע, המעין הזה, והנערה הראשונה שישבתי על ידה בקרון הפליטים היא לוקחה מצלעי לעולמים — ארץ־ישראל נקרא שמה בלבבי. והדמעות הראשונות שאני זוכר, לצלילי שיר על ארץ־ישראל שפכתין... זמר נודד היה האיש והוא פלאי. לבן פנים ולבן זקן ושערות ראשו יורדים תלתלים על כתפיו. והוא יושב באולם ביתנו אל מול האת המבוערת. ואנשים, נשים וטף עמדו מסביב לו. וחושך באולם. רק הנחלים הלוחשות מאירות את פניו. והוא שר ופורט על הגבל, ונפשי יוצאת בשוררו: „ירושלים, ירושלים, מין טיער הייליג לאנד“...

אך לא חלומי בלבד היתה ארץ־ישראל. אני הפה לדורות הומים בדמי, נמשכים אל מקורם. „על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בוכנו את ציון“ — הוא השיר הראשון שלימדני אבי. „על אם הדרך שמה מתגוללת שושנה חלילית עינים“... „אנא חנוני, בידכם שאוני אל עדן גני“ — זה שיר הערש אשר שרה אמי לי ולאחי ולשתי אחיותי. ואני ידעתי, כי השושנה המתגוללת על אם הדרך — זו כנסת ישראל, וכי „אנא חנוני, בידכם שאוני“ — כלפי אומות העולם נאמר, וכי „עדן גני“ — ארץ־ישראל היא.

ביל „הסדר“ הראשון אשר אנוכר, בהיות האולם מלא חסידים מפה אל פה, כלי הכסף והזהב שעל השולחנות תערוכים מבהיקים לאור עשרות הנרות והנפרשות, היין האדום, יין ארץ־ישראל (שנשלח אלינו בחבית חתומה מיקבי פירמון החסיד הותיק), מכה גלי וזהר כעין האדום בתוך הגביעים העתיקים — קם זקני ז"ל האדמור"ר מדרוהובין מספת ההיסב הלבנה, תרקומה תכלת וארגמן ותולעת שני, כוסו בימינו הרועדת ושמאלו מחליקה על זקנו הבהיר, הארוך. רגע הוא מחריש. מפליג בעיניו התכולות מבעד משקפי הוזהב הנוצצים אל מקומות לא ידעתי, ופתאום ורם דמעות וטף עובר את הזכוכיות של משקפי הוזהב שלו, ריסי עיניו העצומות זעים ורוטטים בשלהבת הנרות. וקול לא שלו פורץ כיבבה מגרונו ואת כל חלל הבית הוא מקיף ובכל הלבבות הוא מכה. הבה ופעום ותדהר, שלוש פעמים בזו אחר זו: „לשנה הבאה בירושלים! לשנה הבאה בירושלים! לשנה הבאה בירושלים!“

ב

כל ימי נסעתי לארץ־ישראל, משום שכל יהודי נוסע כל ימיו לארץ־ישראל, משום שאין פירוש אחר ליהדות אלא נסיעת תמיד לארץ־ישראל. כשתגיע ר' פתחיה מרגנ' שפרוק במאה השתים עשרה לבבל וראה שם חוזה בכוכבים

נרסע הפצע וכאילו חוברתי שוב בנבכי חיותי אל נוף העולם.

נסענו משם בשלוש עגלות בכיוון לחונגאריה, בדרך לוינה. השמעות על מעשי רצח ושוד ביהודים רדפו אחרינו. אפשר היה. וכן היה אנוס להעלות על כל עגלה גם את את העגלות קנה סבא בכספו, כי לשכור עגלה שוב אי-משפחת העגלות, שנמלטה בה יחד עם אבי המשפחה, בעגלה הראשונה ישבו הגברים. בשניה הנשים ובאחרונה המשרתים והמשרות ואמא שלי. כי העגלות לא הסכים לנסוע עם „אנשי השירות“, אם מישוהו מן „המשפחה“ לא ישב בתוכם. ואמא, אף כי כבדה מאוד בנוסף, קפצה מיד מעגלת הנשים ועברה לעגלה של אנשי השירות. ואותה שעה הגיד לנו סבא לבל יפול רוחנו בקרבנו, כי לארץ-ישראל אנו נוטעים. כל ימיו שאף לעלות לשם ולא היה סיפק בידו להינתק מעיר מגוריו. מן החצר ומן העדה. עכשיו שניתקוהו מן השמים שוב לא יחזור לשם. נדר נדר כי עם תום המלחמה ימכור ביתו ונחלתו שבדרוהוביץ ויעלה עם כולנו לארץ-ישראל. ועוד סיפר לנו באותו מסע על יהודים מוסלאים שראה בילדותו, שהיו שוכבים לישון לבושי קטשניות וחבושי הטטריים לראשם. מקלם בדם ואוורם על מתניהם לבל יתמהמהו חס ושלום אף רגע קל בתקוע שופרו של משיח. על הגבול ההונגארי באו גייסות והחרימו את הסוסים למען הצבא. ואנחנו נדדנו כמה שעות ברגל ועברנו לנסוע ברכבת שקרונתיה היו קרונות של בקר.

ד

חסד של אמת הוא החסד הנעשה למתים. או לעומדים למות. חסד שאין גמול עמו ושאינו מצפה לגמול. בקרון הרכבת מבודאפסט לוינה למדתי מפי קייים המלמד את המאמר הזה ברש"י שבפרשת השבוע. מתים שראיתי בדרכים. מתים כפן. מתים מגיפה. מתים תלויים על עצים. שימשו לי פירוש מוחשי למושג הזה. קיים המלמד בא עם אמי מבית אביה שבפאראצ'יב כדי לחנך את ילדיה מדרווח בין. ובספרן המלחמה נשאר קיים זה אצלנו. מנותק ממשפחתו ומכל אשר לו בפולין דרוסיה. יהודי גבה קומה היה. בעל זקן ארוך. חום, ובעל גבות עבותות. שהסתירו מאחוריהן את שתי עיניו הועירות והדוקרות. כשני גצים מתרוצצים. בעל חימה היה ובעל קול אדיר, שהיה מודעק פתאום ומידרדר ללא סיבה לכאורה. בעברנו בלילה דרך היער מן העגלות, שסוסיהן הותרמו, אל הרכבת שבתחנה הנידחת. אמרו לנו כי יש משמרות ביער, אשר בתתם פקדות פתאום. „עמוד!“ יש לעמוד מיד. שאם לא הם יורים והורגים. אז הלך קיים בראש השיירה ומדי שמעו את קול המסמר היה חוזר עליו — למען נשמעוהו היטב — בקולו האדיר.

כשהיה חוזר לפנינו וקני על הדברים האלה ברסט ובדביקוה. מלה במלה, הוסיף ואמר, כי גורל חייו נחתך על ידיהם. שכן מאז ידע והאמין כי ארץ-ישראל עלולה להיכנות גם בדרך הטבע וכי בדינו הדבר לעשותו. חייו מאז לא היו אלא מחרוזת של ימים שהוקדשו כליל למען ארץ-ישראל ושלם היה בהם מקום לשום פניה אחרת. למען ארץ-ישראל ושלם היה בהם מקום לשום פניה אחרת. באבי נעוריו, עוד לפני הופעתו של הרצל סובב עם ר' חיים בק על חצרות קרובי האדמורים לשם יסוד בנק ליישובה של ארץ-ישראל. בראותו את פירוד הלבבות הגדול, המפריע לכל פעולה, כתב את ספרו „שלום ואחדות“, שהפצתו עלתה לו בכל הון ביתו, ושעשה רושם גדול וגם עורר רוגז גדול בחוגי התרדים. משום שהוא דורש בו שלום ואחדות גם עם העבריינים. בדרוהוביץ עיר מגוריו נעשו חצרו ובית הכנסת שלו בית ועד לכל אוהבי ציון, ובוינה, שלשם עברנו כולנו בראשית המלחמה הקודמת. יסד יחד עם שארי בשרו האדמורי יעקב פרידמן מביאחוש והרב שלמה פרידמן מקדיגורה את האגודה „שוב ארץ-ישראל“, היתה לעורר את החסידים ושאר התרדים לבנין הארץ ושעל השפעתה הגדולה בפולין יש לזקוף בעקיפין את יסוד כפר חסידים. לבסוף זכה ועלה ארצה. כשהוא מעלה עמו את כל נשפחתו ואת כל המשפחות התלויות בו לשם התישבות של עבודה, ועל העליה המופלאה הזאת יסופר כאן.

ג

הדבר היה בשנת ה'תרע"ד 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ואני אז נער כבן תשע שנים. בכפר הקרפאטים אוזק שעל הגבול בין אוסטריה והונגאריה יבשנו אז באותו קיץ. שם היה סבא מדרוהוביץ מטייל עמנו אל פסגות ההרים לראות בזריחת השמש. שם רכבנו על סוסים בלי אוכפים כדי להתאמן במלחמתה של ציון. ופעם אחת עבר דודי, הצעיר בבני סבא, נער משולח שנוצר כאילו לטפות על פניו של סבא ועל כל חלומותיו, ועבר בדהרה על סוס דרך דלת אחת של הדירה ויצא בדהרה דרך הדלת השניה, והשאיר אחריי בית מלא שביר כלים ושביר לבבות. שהתדרה אחותם אם אמנם ראוי יהיה הדור לקיומו של אותו חוון... ושם ריחף גשר בין שני צוקים על פי תהום, אותו אכזר קסר אחרון ביני ובין נוף העולם. כי הבריחה המבוהלת לפני גייסות הצאר שהתקדמו לעבר כפרנו התקפה אותנו פתאום, למחרת שבת אחת. מכל מה שהייתי מחובר אליו כנצר לרשיתי. רק שנים רבות לאחר מכן, כשהקיצותי פעם בלילה, עם אשמורה שלישית, בכפר-חסידים שבעמק יזרעאל, ויצאתי מפתח אהלי וראיתי לפני את הכרמל ונקיקיו וסלעיו מוארים באור הלבנה המלאה. הרגשתי פתאום כאילו

והבינותי במשך הזמן מה קשה לו ליהודי להיות מקפיד על יחסיו עם חברו. להיות דייקן, מקיים דברו, עומד על האמת הן אפילו חיילים הנוגים היו חולצים מחבריהם המתים את מגפיהם ונועלים אותם בקרה. וכל יהודי יודע בסתר נפשו כי רעהו ימות. אם לא בכפן הרי במלחמה, אם לא במלחמה הרי בהתנפלות מן המארב, אם לא בהתנפלות מן המארב הרי בפרעות. אם לא בפרעות אוקראינה הרי בפרעות אשכנז, זו הארורה שבאומות. אהה, כמה מאלה שנשעו עמי ברכבת הזאת נפזרו עצמותיהם עוד בטרם הייתי לנער. כמה מתו באיוונצו וכמה ביערות פולין, כמה גועו ברעב וכמה בגיהא וכמה מהם שזכו לצאת ניצולים מוועות המלחמה התיא נטבתו אחר כך באכזריותו של היטלר המרצח המוזהם. הנה ר' הערשל פרטינגר, יהודי נמוך קומה, שחור וקו ושחור עינים לוחטות, על מצח גבוה וחרוש קמטים, היושב במרחק שלוש ספסלים מאתנו ומתפלפל עם יהודים אחרים בסוגיה שבתלמוד שהיא יודע אותה על פה. עשרים וחמש שנה לאחר מכן נתחווה אנשי ס. ס. לנתיבים, שרפוחו באש ושלחו את אפרובקופסא חתומה לבני ביתו. הנה בנו של הרבי מקופצ'יניץ הוקו, מבני משפחתנו, היושב בקרון השני, זקנו הדליל, המחודד בין אצבעותיו התזויות ועיניו הכחולות. הלופפות, נתונות באיוו נקודה, בעלמיות העליונים, עשרים וחמש שנה לאחר מכן כלאוהו כלבי הדמים של היטלר במחנה הריכוז בוכנוואלד. איוו התלהבות עליונה נכנסה בו בימיו אלה האחרונים. היה מפוז ומרקד בין האסירים, מוחא כפים ומזמר וטוען: "יהודים, יהודים, אשירנו שזכינו להיות כלאים כאן על יהדותנו ולא על שום עוון אחר". ומשראו המרצחים בכך התחילו מלקים אותו, פושטים אותו ערום וחוזרים ומלקים אותו לעיני כל אחיו. והוא בשלו: "יהודים, יהודים, אשירנו שזכינו להיות לוקים על כי יהודים אנחנו". וכה הלוקו והלקוהו עד שיצאה נפשו.

אני יושב ברכבת הנוסעת בשלג, ואני נוסע עם מתים ועומדים למות. ואני יודע פתאום כי אי אפשר להתקיים עוד במועקה הזאת. וכי אם לא עכשיו תבוא הגאולה ואם לא בידינו תבוא ואבדנו כולנו בחשכת העד. "בְּעֵתָהּ" או "אֲחִישָׁנָה" ? אין להתמהמה עוד. אחישנה, אחישנה, אחישנה ?

ה

שמונה שנות מגוריו בוינה, מראשית המלחמה עד עלייתנו ארצה, עברו עלי כחלום מועקה אחד ברכבת בין תחנה לתחנה. רק לעתים רחוקות הבליחו קיר אורה של פנסים רחוקים בחשכת החלום הזה. דירתנו הראשונה בוינה, פראטר־שטראסע 48, קומה ד', רעש המכוניות, החשמלית, בתי הקפה ובתי התענוגות אינו פוסק גם בלילה. בית ספר

בזעקה מחרידה: "עמודי" והיה כל אדם נשאר עומד כמשותק כבר מאימתו של קול זה עצמו. מלבד זה היה קיים זועק גם בשנתו. היודעים אמרו, כי קורא הוא בשם אשתו וילדיו, שנסארו מנותקים ממנו הרחק הרחק תחת שלטון הרוסים. ויש שאמרו, כי הוא גוער בהם בשנתו.

חסד של אמת הוא תחסד הנעשה למתים או לעומדים למות. הרכבת התגלגלה על פסיה בשלג, כשלימדני קיום את המאמר הזה. היא היתה גדושה יהודים, יהודים פליטים, יהודים חיילים בחופשה שנלוו אל בני ביתם הבורחים מצרי הספר. נשים יהודיות מבהולות. ילדים יהודים חיוורים, קרועים ויחפים. חבילות חבילות יהודיות, שקים ומלתחות, צורות ותבניות, צווחות ניסרו מדי פעם בפעם, אם מבקשת ילדיה, אשה איבדה את בעלה, רק אנחנו, כעשרים בני משפחה ושבעה משרתים ומשרתות, יושבים היינו על ספסלי הקרון קרובים זה לזה ודביקים זה בזה. ובלמדני את המאמר הזה עברני פתאום ברק הכרה מחרידה, שהטביע אותם על כל חיי שוב לא ירפה ממני עולמית. יהודים מתים עמדו פתאום לנגד עיני. קטואי עינים ולבני פנים ולבושי תכריכים מתחת לבגדיהם. מתי החורבן, הרוגי מלכות, טבוחי רומי להמוניהם. רבבות המתים שמימי האינקבויציה, אשר הורי סיפרו לי מתיים במדורות האש, מתיים באניות שצללו אל סי תהום. אלפי המתים משנת ת"ח, מימי המלניצקי, משחיטות אשכנז. מתים מכותקים בחרבות, מתים ניצלים על שפודים, מתים שענייהם נעקרות מחוריהן, מתי הפרעות ברוסיה בשנת הולדתה, אשר שמעתי עליהם בשחר ילדותי, כי סבי מדרוהוביץ יסד אז ועד להגירת פליטי הפרעות האלה, והם התגוררו בשעתם בבית סבא ובבית הכנסת שלו, ונשארו מהם נשים עגונות, יתומים עזובים ונכים שלא זכו להגר, והמה מילאו את ימי ילדותי תאניה ואניה ואבל המתים, ועתה קמו גם המתים האלה והיו עמי ברכבת המתגלגלת בשלג. וקמו היהודים המתים של המלחמה, אלה ששמע מותם רדף אחרינו. אלה שנתלו על העצים בידי גייסות הצאר המתקדמים, אלה שנסרפו חיים בבתי הכנסיות, אלה שנהרגו כחיילים בחזית ואלמנותיהם ויתומיהם נוסעים עמנו ובוכים ברכבת הזאת. והיו לי פתאום גם כל הנוסעים החיים ברכבת — כעדת מתים. פחד אחוזי, תחילה הייתי כמשותק, אחר כך מיששתי ידי קיים המלמד, להיווכח אם חי הוא או מת. יד גרומה, ארוכת אצבעות היתה לקיים המלמד. אחר כך צעקתי אל אמי בבהלה ונטושממתי שהיא קמה ממקומה וניגשת אלי, ולא האמנתי למראה עיני... לא האמנתי כי המתים עלולים להתהלך כחיים.

ברק חרדה זה שאחז בי בכוח מעמיק ותולך שוב לא הרפה ממני כל ימי חיי, מדי שבתי בין אחי היהודים היתה לי תמיד מעין יראה פתומה, כי מתים הם או עומדים למות.

בליעתו אינו פוסק בבלוע. שני שירים ראשונים כתבתי או בגרמנית והראיתם לו. והוא נתפעל מהם מאד ואמר לי שהדפיסם ב.י. נייע צייט, עתון גרמני חשוב שהופיע אז בווינה. עתה אני מטיל ספק אם עשה כן. הוא היה אומר לי כי עתיד גדול יהיה בשירה הגרמנית. אלא שעלי לנער מעלי כבלי גיט, תורת הורים ומורים. דבריו נכנסו בקושי אל לבי. אך הוא חזר והטיף ותלה את כל קיום שירתי ב.השתחררותי זו כפי שהוא קרא לה. גם שלום הבית או שלום העצבים בבית ההורים לא היה אז כסדרו. וזה הגדיל את המבוכה בלבי. לא ידעתי נפשי. נאחזתי בקורי בדים. סיפור היתוליים התהלך בביתנו. כי בילדותי נגנבתי לצוענים והוחזרתי אחר כך כשאני שחור כופת. ואני התחלתי להאמין ברצוני כי עז ובצבחות של פרידה. כי אמנם ילד מוחלף הנני. לא אני... אך המתחוות ביני ובין סביבתי. שלא ידעה מאומה על המתרחש בקרבי. נפסקה פתאום באורח מזור. בלילות סבלתי מנדודי שינה. הייתי מדליק לי נר ליד מיטתי וקורא בספרים. כה הנעתי ל.דוד אלראי של ד"שאל"ביקונספילד. מיד עם כניסתי אל הספר היה לי כאילו נכתב רק בשבילי. וכשהנעתי לאיזה פרק בו יוספר איך טיפס דוד אלראי מעל גדר של פרדס בארמון נסיכים ועלה על סוס מאוכף, שחיכה לו שם, כדי לעזוב הכל מאחוריו ולחוש בדהרה לעזרת עמו — נפלה מעלי פתאום כמסתם שעה כל אותה. גרמניות שאותו פרופסור מיואש בקש להדביק בי. בכוחותי לעזרי קפצתי ממיטתי — ואני אז בן אחת-עשרה בערך — ניגשתי עם הנר אל המזוזה שעל פתח החדר. הידקתי אצבעותי אליה ונשבעתי שלא אכתוב עוד שירים בגרמנית ושלא אכתוב שירים בכלל, עד שלא אדע לכתבם בלשון הקודש.

1

את הנכר, את מעקת הגלות, את ציון או המות הייתי מרגיש ביתר שאת בפגישות. עמס, עם שליטי העולם הזה, עם הנכרים. תחילת ריחמתי עליהם. למדתי בתורה מה מר גורלו של עשוי. בהליכת ממנו הבכורה ולא ביושר. קראתי בתלמוד על ענשיהם הצפויים להם בעולם הבא. ידעתי כי הקדוש ברוך הוא איננו אוהב אותם. ורחמי נכמרו עליהם. ושאלתי את עצמי: מה פשעם שאני גולדתי יהודי. והם נולדו נכרים? מה חטאם שהחריבו את מקדשנו והגלונו מאדמתנו? הן אלוהים בחר בהם לשליחות נחעבה זו. בהם ולא בנו. העלי להתגאות באהבת אלוהים אותנו? עלי להתבייש בכך, כשם שהתביישתי בפני אחי או בפני אחיותי כשאמתי העתי רה עלי יתר אהבת. שוין צריך להיות בעולם. ואם אלוהים העדיפנו בלכתו אחרי אהבת לבו — אני אכסה חרפת אהבתו. אני אתקן אשר עיית. למענו אעשה זאת... וכשאלו

איני מבקר. בבוקר אני משוטט לי ברחובות. נער משולח. במחוז הראשון האציל, במויאונים, ליד הגנים האורות של טיציאן והגברים האפלים של רמבראנד. בארמון שינברון המברך את הקהל יום יום בשעה זו מעל גזוזטרת ארמונו. בתנועת יד ובחיוך שהם שוים תמיד. ברובע התענוגות בשעת חילוף המשמרות של פראנץ יוזף קיסר פלוג'הוקן, שבאויסשטעלונג-שטראסע אשר עם הפראטר. גלגל הענק הסובב על צירו וקרונות מלאים אנשים תלויים עליו. סובבים ועולים עמו לגבהי שחקים וחוזרים ויורדים עמו לתחת הקרקע. מוריץ הפיקה. ילד של עץ, והוא מפליא לענות על השאלות של הפיתוח העומד על גבו. ברטה השמנה. ששני אנשים אינם יכולים להקיף בורעותיהם רגל אחת שלה. הראינוע הפתוח תמיד, שאינו פוסק להגיע את סרטי לא ביום ולא בלילה. כאן אפל תמיד. כאן חולפות לעיניך תמונות שאין להן קיצבא. כשדירות העבותות של הפראטר הנמשכות ונמשכות ואינן מסתיימות.

בלילה אני לומד תורה. שים ופוסקים מפי הרב כץ מצ'רנובין. מי שהיה העילוי מבורשץ. ענק הממלא בנפח גוש רבע של החדר. הנושם כמכונת קיטור ומוציא קולות מפי כמקתלה שלמה. ניצוץ של פלא היה בו ביהודי כביר זה. לא דיברנו בינינו בעניינים פרטיים. ובכל זאת, בהתחמץ הלב בקרבי ממשוה שלא כשורה בחיי או בחיי סביבתי, ביצרי או ברוחי, הייתי מתודה לפניו בחצי הברה. מבליע רמזים בסוגיה שלמדנו, והוא הבין והביא מרפא ללב. בימים האלה גויס רוב הנכרים שבינה לצבא והנשים מצאו חפץ גם בנערים כמוני. אז חזיתי מבשרי גורל עם הפקר בגויים. המשמש מטרה לבלמוס תאומם ולחיצוי רעלם. ובימים אלה — ואנחנו כבר בדירתנו השניה באונטערע דונאו שטראסע — שמעתי מערשי בחצות לילה אותה צעקה של אשה שהפילה עצמה או שהופלה מן הגשר אל הנהר: — אדם. מה עשית? הייתה לי הצעקה הזאת כל ימי חיי כתוכחת וזעה כלפי גוי ואדם על כל אשר עוללו לנו.

אחר כך התחלתי בלימודי חוץ. תחילה גרמנית בלימוד עצמי. כשנערות השוער עוזרות על ידי לאיית. אחר כך רומית ויונית מפי הפרופסור. פרופסור זה עבר גדול היה לו. קתדרה במוסד מפורסם. פרס בעד מחקר מקורי בפילוסוף סית. אחר כך השליך פתאום את הוכל אחרי גזו ונעשה מלחך סינכה בבית זקני. כל היום היה אוכל משיירי הסעודות של המשפחה. היה מערבב בצלחת אחת פרורי דג מלוח וריבה. דבש ובשר וגריסים ואוכלם יחד. היה אוכל באצבעות בלי כף, כשלחיו מתנפחות ושיניו כוססות ברעש. אגב לעיסתו הייתי קורא לפניו בהומירוס או ביוליוס קיסר והוא היה מתקן את קריאתי מסביר ומשווה השואות עם מקומות או מקורות אחרים. כשלושנו אינה פוסקת לצטט ובית

את גורית. התחילה השתוללה, ואז נמנו הנערים וגפרו, כי מן ההכרח להרוג גם את האם, לכל הנקום בהם נקמת גורית. והם עשו כן. בקור רוח. תששו את התחילה בחבל עניבה, חתכוה בסכינים, נתחוו לנתחים בעוד אבריה מפרססים. ואני ראיתי את הדם ושמעתי את היללה, ואני יראתי פתאום יראה גדולה לכנסת ישראל בגולה הנתונה בין הזאבים.

ז

בינתיים ובאיוונצו השתוללה המלחמה, נהרגו אלפים אחרי אלפים. כל חייל יהודי שכן בכור גולד לו היה עורך את פדיון הבן בדירתנו לפני סבא מדוהובין. הכותן היה יושב והאב לבוש המדים היה מביא לפניו את התינוק המתוחל על זרועותיו ופודה אותו, את ה"קודש לה" במטבע של זהב. כמעט חמיד היה האב יוצא כבר למחרת לחו"ת, וכמעט חמיד היו שומעים כבר שבועיים או שלושה שבועות לאחר מכן, כי הוא נפל חלל או "נעדר" באיוונצו. זכרנו את החיילים היהודים האלה, לוחמים אלוניים של מלחמה לא להם, נופלים בשדה קטל ואין פוקד את שמם... הקצין המדבר עברית רחוקה וחולם על צבא ישראל בארצו... ר' מנדלי האדמוני, משרת של קצינים, יהודי קטן וצנום, שלא נתן למספריים הצבאיים לגרוע אף שורה אחת מוקנו הדליל. עומד היה כל היום בתפילה, כשהתפילין מבצבצים מתחת לכובע החיילים שלו והטלית המקוטטה מכסה על המדים כולם... "ישעיה, פרי", בחור אלים מדוהובין, רחב גרם, כביר ורועות, בעל קול של אריה. הוא "נעדר" כבר ביום השלישי לצאתו לאיוונצו. עקבותיו לא נדעו...

וגם פראנץ יוהן קיסר מת. כל יהודי וינה התאבלו על מותו. לפני מיטתו עברו מאתיים פרשים על סוסים לבנים, אחריה הלכו בין רבבות אלפי המלווים גם כל הקהילה היהודית, הרבנים והאדמו"רים הפליטים, נכבדי העדה, מלכות אירופה מובלת לקבורה, הסוסים צועדים בסך, מרכבות מרכבות של זהב וכסף ונחושת קלל. לבושי סאר ומכלולים נוסעים בהם, פוסעים אחריהם, בצעירות ופיסים וחברות שלופות, והכל שותקים, והיה משהו הרה"גורל בהלויה אילמת זו.

והמלך קארל בא במקומו. וציטה המלכה, אשר מתלחשים עליה כי שונאת ישראל היא, ואוטו יורש"ה עצר, ויום אחד אני רואה את שלושתם על מרכבה דוהרת, ללא מלווים — ואני משתומם, מחריש לדעת, ומבית הפארלמנט נשמעות יריות. ובחור יהודי מלני ביתנו — אצלנו היו מוצאים מקום לינה הרבה מאנשי פולין וגליציה שנודדו באותם הימים לוינה — חזור הביתה מעופר בעפר ומכנסי קרועים. הוא נרמס ברגלים על ידי ההמונים הבורחים, בשעת המהומות, כשנפלו היריות משמרות הפארלמנט. ורואים

האלים, ראש כל ה"שקצים" שעל שפת הדונאו, העליבני פעם בנסות וקרא אחרי "יהודי ארור ו" — הפו מעי לו על משכבו בלילה. מה עלול להרגיש נער כזה, המעליב את חברו על לא דבר? מה עלול הוא לטעום בדם הנקי שהוא שופך ללא נימוק? האם הוא יכול לישון עתה על משכבו? אל אלוהים. לא הייתי חפץ להתכנסות עתה בעורפו ואמרתי לו: — הנה גם אני יכול הייתי להעליב כך עתה, כאשר עשה לי אחיך, אבל אין אני עושה כן, כי על כן יהודי אנכי... מה עשה אותו דצוף? רץ הביתה בכביה וסיפר לאלו, כי העלבתי והכיתי הכה ופצוע. בא אלו במרוצה אל שפת הנהר. ישר וזקוף עמדתי. ידעתי ערך המעשה הטוב אשר עשיתי. הן מצוה מפורשת קיימתי: "לא תיקום ולא תיטור". והנה ניתכה עלי כחתך המכה הראשונה מאגרופו של אלו, ואחריה השניה והשלישית עד לאין שיעור. חפצתי לצעוק ולא יכולתי. עד כדי כך הדוהיני עיוות הדין. אפילו להשיב לו מכה נבצר ממני, מחמת ריתחת הנפש. ואילו גם השיבותי — מה אני, הנער הגולה, בן עשר השנים, בפני "אורח" וינה" פרא אדם זה, בן החמש"ע שרה או השש"ע שרה. שהיה מהלך בטו רובו של יום ומפיל חיתיו על כל הסביבה? יושב היה חמיד באבול המדרגות של בית מגוריו במסיבת "שקצות" רבות. נערות שהקדימו להתבגר, בתוכן גם ארבע בנות השוער, וזונות כולן, אשר שלוש מהן אהובני, והרבי" עית, קתולית אדוקה ומצומקת, שנאתני שנאת מות. מדי רדתי במדרגות היתה ירקרקת זו משסה בי את אלו, והלה היה מקלל אחרי, יורק את רוקו, זורק אבני אחרי או מעפרני בעפר. ונעשתה לי היציאה מפתח ביתי לעינוי גיהנום.

עוד פעם ניסיתי לעבור על מידותי. אלו הלך לפניי ושתי כוסות מלאות בירה בשתי ידי. הוא יצא משולחב מבית המרונ והלך לאורך הרחוב. אני אחרי, מתבונן בערפו השמן, המיוזע, פתאום נפל גולדין של נייר מכיס מכנסיו, והוא לא הרגיש, נחפו לדרכו, נכנס לסימטה צדדית. והימותי את הגולדין, רצתי אחרי, השגתי. — אלו — קראתי במלוא לבב — גולדין אבד לך, הנה! — חכה — אמר אלו, הציג את כוסות הבירה על המדרכה, נטל את הגולדין מידי, ואחת, שתיים חקק לי שתי סטירות בלחי, ללך דבר דבר, ואז הכיתי חזרה, בפעם הראשונה בחיי. בכל חמת רוחי, בכל חרון הצדק הנעלב. באגרופי וברגליי ובשיני ובצפרני, הכה ופצוע ונוסף... מה היה על אלו איני יודע. אשר לי — שן אבדה לי באותו קרב וכל מלבושי אנאלתי בדם.

לאט לאט השתלט עלי הפחד מפניהם, הפחד והשנאה. הרגשתי כי כל כך הרבה רעתם אלינו, עד כי רק מותנו עלול לגאול אותם מאותה הרגשת אשמה שאנו מעמיסים עליהם בקיומנו יום יום. זכרתי חתולה, שאחד מהם הרג

שבת הוציא הזקן על משלוח הטלגרמות. אף על פי כן איני זוכר שרעבנו באותה שבת. כולנו חיכינו דרכים יחד עם הזקן לירידות משם.

והירידות הגיעו. תחילה בטלגרמה ואחר־כך בהוצאות מיוחדות של העתון הציוני בגרמניה. ויגער מארגנר צייטונג, זרם דמעות פרץ מעיני הזקן בחטפו את העתון מידי המחלק. הוא אסף את כולנו. את כל בניו וכלותיו, את בתו ואת חתנו. את הנכדים והנכדות ואת עובדי הבית, המשרתים והמשרתות, נתן לקרוא לפנינו את תוכן הירידה וציורו עלינו לעמוד דום. משך רגעים אחדים, למען נזכור את המעמד הזה כל ימי חיינו ונספרהו לדור אחרון. "ישר המעלות בשב"ח" את שיבת ציון היינו כחולמים. אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רינה. "כשהוא צוחק ובוכה, בוכה וצוחק סיים את רגעי הדומיה בפרק תהילים זה. אחר כך ירד פתאום לרחוב. קנה אצל נער מוכר עתונים את כל טפסי ההוצאה המיוחדת שהיו בידו ועמד בצעמו. יהודי גדול בעל זקן ארוך, בהיר ומתבדר ברוח, לבוש קאפטאן של משי. עיניו טופפות דמעה מבעד למשקפי הזזה של. וחילק את העתונים חישם לכל יהודי. לכל עובר ושב. ואת העתון האחרון לחץ אל חזהו. שמר על לבו, וקולו גועה בכבי גדול ובשם המפורש: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה".

ס

אותו היום לא היה בו משום פליאה בשבילנו. זה היום קוינו לו כל חיינו, וכשבא, בא כמובן מאליו. אנחנו לא למדנו את התורה כספר המת. ירושלים היתה בשבילנו עיר חיה. אלפי השנים של ההיסטוריה הישראלית היו מקופלים בשבילנו בתקופה זו שבת חיינו. התורבן כאילו תמול היה. והגאולה מן ההכרח שתבוא היום, או לפחות במהרה בימינו. החל מן הרמב"ם אשר פירש לפנינו. "כעומד אחר כתלנו" את המאמר "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד", וכלה בנבואות הקץ שבזוהר, בספר הישר, ב"מקוה ישראל" למנשה בן ישראל, אשר אבא היה נוהג להראותנו לנו — חוט שני שבלב הוליקנו תמיד אל שיבת ציון ששעתה הגיעה. ועכשיו שהגיעה מן הראוי שנתכונן לה הכנה של ממש, ואין ממש אלא עבודת כפים. גייע כפוך כי תאכל אשריך וטוב לך" — "אשריך בעולם הזה וטוב לך בעולם הבא". כאן, בגלות, בימי הביניים, אפשר היה לו לזקני להיות רבי, להמשיך בשושלת האדמור"רות. שם, בארץ הקדושה, על האדמה אשר בירכה ה', מן ההכרח שהוא ובניו ונכדיו ישובו אל העבודה ואל המלאכה כר' יוחנן הסנדלר בשעתו, כר' יצחק נפתח, כאשרו של הרבי גרשום מקוטוב שביבסה לבנים בירושלים.

חיילים פשוטים ניגשים אל קצינים גבוהים, עד גנרלים בפסים אדומים על מכנסיהם, ומסירים את "הכובעים" מעל צווארי מדיהם, ויש אשר גם יכבדום במתת יד — והללו מקבלים בשתיקה ומתחמקים להם. והמשרתת מדברת עמי על זכות האדם העובד בעולם, ומשתתקת מיד כשמישהו נכנס אל החדר. ושומעים יריות כל הלילה, ובבוקר יוצא הקול כי העיר וינה חיילים יהודים שומרים עליה. ואמנם כמעט כן היה. חששו מאד לגורל התושבים היהודים בימי אנדרלמוסיה אלה, ימי המעבר ממלחמה לשלום, מקיסרות לריפובליקה, ונתארגנו כל חילות אוסטריה היהודים לאגודה אחת, ומכיון שאירגוני החיילים האחרים נתפרקו רובם ככולם. היה אירגון החיילים היהודים ימים רבים הגוש המלוכד ביותר והאחראי ביותר בשמירת העיר. כה התהלכו להם בתורי ישראל בעניבת תכלת לבן על שרוול המדים האוסטרים ושפרו על עיר ואם בעולם. עיר לא להם, אשר מחר זרים ישמשלו בה, ואשר לאחר עשרים וחמש שנה תטאטא במטאטא השמד כל נפש יהודית מתוכה. קוממיות צעדו ברחובות. מגפיהם ניקשו בסדר ובמשמעת על המדרכות. באותם הרחובות ועל אותן המדרכות אשר עשרים וחמש שנה לאחר מכן ראשי הקהילה ויקרי העדה, נשים ענוגות ותינוקות של בית רבן יהיו מצוירים לגרד בצפרניהם את האשפה מעל אבניהם. וכל אשר יסרב אחת דתו ליריה בלב, למכת פרגול, לדריסת המגף הנאצי המסומר... בינתיים וחיילים יהודים מהלכים נאמנים על משמרתם.

ח

ובימים האלה ניתנה ההבטחה על זכותו של עם ישראל לשוב אל ארצו. ימים רבים לפני כן, בשעת המשא ומתן עם רבי המדינות בסאן רימו, היה זקני מדרוהוביץ מתהלך כאדם לא מן העולם הזה. הושלך הס בבית. הוא לא אכל ולא שתה. חיכה לירידות שתבאנה משם. ומשהגיעה טלגרמה כי יש חוגים של יהודים דתיים נרצעים הגלות, המפריעים בעד קבלת ההכרזה, וכי יש צורך שיבואו בעלי־סמך ויוכיחו כי הללו אינם מדברים בשם היהדות הדתית כולה — פתח אבי זקני את "ארון האש", הוא ארון הברזל שבו היו כל כספי וכל דברי הערך שלו שמורים, והושיב כמה יהודים יודעי כתוב, שהיו כותבים טלגרמות בנוסח אחד ומחתמים עליהן אנשים יראים ושלמים ומריצים אותן לסאן רימו. באותם הימים נוסדה על ידי זקני האגודה "ישוב ארץ־ישראל", שנועדה ללכד את כל היהדות הדתית למען בנינה של ארץ־ישראל ורבים מחבריה של אגודה זו הוחתמו אף הם על המברקים. ולא פסקו לכתוב ולהחתים ולשלוח — עד שלא כלתה הפרוטה האחרונה מן הארון. אותו יום ערב שבת היה ואף את כל הכסף שנעדר לצרכי

הבן השלישי, יצחק, אדם ברוח וטוב־לב, עזב את לימודיו ההומניסטיים ולמד את מלאכת השענות, והרי הוא נאמן למקצועו זה בארץ עד היום. וכן עוד בן רביעי לסבא, הוא שנכנס על הסוס בדהרה דרך הדלת האחית של דירתנו בכפר הקארפטים ויצא בדלת השניה... הוא נועד להיות עוזר על ידי בהרכבת החמרים החמימים.

מלבדם התכוננו לעליה ולמלאכה גם החתן של סבא, בן אחיו של הרבי מגווא'ץ, יהודי קטן, בעל זקן שחור ועגול, שהיה "מעומלן" בסכון למען יראה כמסופר. הוא היה מבין במלאכה עוד מבית אביו בעיירה. כל מיני מכשירים וכלי עבודה היו מצויים אצלו תמיד, ועומד היה כל היום עטוף טלית ותפילין ומצייר לפניו המתפעלים "מורחים" ו"מרכות", קישוטים לסוכה ועיטורים לשבועות. וכן היה מתקן כל כלי. מסייד ומנגר ומתאים שפתוחות. הוא היה מעותד להיות בחבורתנו "הממממתה לכל דבר" ואשר על הכלים, וכבר עתה היה הוא האורז את החפצים ומתקנים למסע. שמו היה ר' זליג. כשמו של בן הזקן, ושם אשתו — בת זקני — רייזלי, כשם אשתו של הנ"ל, וכדי להבדיל ביניהם היו נותנים בהם סימנים לפי שיעור קופתם וקוראים לזה זליג'ל הקטן ולאשתו רייזלי'ל הקטנה. בשעה שלבנו של סבא קראו זליג'נו הגדול ולאשתו רייזלי' הגדולה.

כמאסף וגזבר למחנה נבחר מי שהיה אז "הגבאי" של סבא. ר' יעקב הניג מסאדיגורה. שהוא ואשתו ובנו היו אף הם מוכנים לצאת עמנו לדרך ציונה. הקופה צריכה היתה להישאר משותפת גם לאחר היפתח בתי התורשת, וסעודת כולם משולחן אחד.

עבדו ב"בתי החרושת" גם שלוש בחורות, שבשעות הבוקר היו עובדות בית אצל המשפחות ומבשלות. אף הן עלו עמנו ונעשו אחר כך בעלות בית בפני עצמן בארץ ישראל.

י

לחשבון זה צריך עוד לצרף את סבתא הזקנה, אם זקני, הרבנית פייגלי ז"ל, נכדת הרוזינא, שנזכרה כבר למעלה. סבתא זו היתה מצבה חיה לתפארת הרוזינאית. ל"מלכות בית דוד" כפי שהיו חסידים רגילים לכנותה, או ל"מולכיס", כפי טאמי. שהיתה מגזע רבני פולין הבוים לצורה התיצונית. רגילה היתה לעקם את שמש מסבתא זו שמעתי כי החסידות לא באה לעולם אלא להכין את ישראל לקראת עצמאותה, עצמאות של חירות ומשמעת כאחת. מפיה שמעתי גם את המשל שהמשיל הרוזינאי לחסידיו, כאשר שאלוהו על שום מה הוא וביתו מהדרים בלבושם ומקפידים בחיצוניות, שלא כמנהג הרבנים האחרים. ועל זאת השיב הרוזינאי: "מעשה בפוסט יד שנטה למות. קרא לפניו את

תחילה חשב הוקן ללמוד בעצמו מלאכה. אלא שעד מהרה הכיר, כי אחר המועד ולא עוד אלא שמשכו הרעיון להיות עובד פשוט בארץ־ישראל, עזר, מסקל, מכבד את הרחובות. ואמנם בהגיעו לירושלים יסד אגודה של "בוגי הארץ בגושם", והיו הוא וחסידי ואנשי שלומו, חברי האגודה, יוצאים יום־יום לרחוב אחד מרחובות הבוכרים ועובדים שם משך שעות מסוימות ומרחיקים את האשפה ומישרים את הרחוב לקראת הסלילה. וכיוצא בזה מן העבודות באותה סביבה... לעת עתה, בוינה, הסתפק בהקניית "מלאכות" לבניו אבי, בנו בכורו, למדן מופלג בנגלה ובנסתר, יודע גנן ומצייר, בחר תחילה בעבודה הקרובה אל לבו, בחכמת התשבורת והמדידה, ואולם משאמרו כי מלאכה זו בלבד לא תפרנס את בעליה בארץ־ישראל, נמצא אדם אחד שמכר לוקני בעד חלק מן הכספים שקיבל תמורת ביתו ונחלתו בדרוהוביץ — "בית חרושת החמרים חמימים", כלומר, מכוניות יחד עם שמנים, חומצות, גיירות ותרכובות שונות לשם עריכת מלחמה ב"מויקים" שבארץ־ישראל, ביתושים המביאים את המלריה, בחידקים, בזבובים ובכל מיני מחב לים אחרים. אבי למד כבר שם בוינה את הנהלת בית התורשת הזה, ואני הנער למדתי את תורת הרכבת החמרים, מיוגתי ועירבבתי ובישלתי ובחשתי בדודים גדולים מיני תרכובות של שמנים ואבקות לפי מתכונים ידועים, מהם שנוצקו בבקבוקים, מהם שנארו בחפסיות ומהם ששופכו על גבי נייר, שנעשה דביק ומוכשר לקלוט זבובים... מלבד זה נשאתי נפשי להיות סתת בארץ־ישראל.

הבן השני של סבא, ר' זליג'נו, יהודי צנוע ובהיר זקן, כולו רוחניות, חתן לרבי מפאשיקאני שברומניה, שהיה עצור בימי המלחמה כנתין זר במחנה ריכוז ברומניה (כאמור היינו כולנו נאמנים מדור דורות לאורחות ירושלים שלנו), ושחזר אף זה עתה שבור ורצוף עם אשתו ההרה ועם בתם לוינה — למד תחילה נפחות. פניו השחירו מן הפחית וידיו נתקשו מן הפטיש ועל זאת היתה גאותו. ואולם לאחר ירחי מספר של "תורה" נפל למשכב, ואגוס היה לעבור למלאכה אחרת, קלה יותר ושוב נמצא אדם שמכר לו לוקני מכוניות של "בית חרושת" אחר, של כריכה חשמלית על כל אביר זריה, ודודי ד' זליג'נו התחיל לומד מלאכה זו ונעשה "לשם נסיון" כורך ספרים כבר בוינה. כמדריכים ושוליות עבדו על ידו יצחק בוכבינדר ורעייתו, משפחת עובדים ישרה מפולין, ואברהם קסטנבוים איש דרוהוביץ, צנא מלא ספרא, שממנו קיבלתי ספרים עבריים ראשונים לקריאה, בצירוף הערות ואילוסטרציות. גם הוא וגם יצחק בוכבינדר עלו עמנו יחדיו לארץ־ישראל. יצחק בוכבינדר עובד במלאכתו בתל־אביב עד היום הזה, ואברהם קסטנבוים הוא עתה ממנהיגי "הפועל המזרחי" בארץ.

ומועדה. ואין צריך לומר, כי נתנה כן לגבי כל צאציה המרובים. והכל בקור רוח. בלי התרגשות. בלי הרמת קול. רק פעם אחת ראיתה. "וצאת מכליה" ומקבלת מיד את "ענשה". זה היה בתחנת נכדה. הוא דודי השען, בוינה. התחנה התקיימה באולם מלון קונטיננטאל. כמה ירחים לפני עלייתו. הגברים סעדו ליד שולחנות ערוכים בתצי גורן. באמצע האולם. הנשים על יציע אחד. ואנחנו הילדים על יציע שני מנגד. היציעים היו בלי מעקות. ומדרגות מדונגות ירדו מהם אל האולם. לעין בלתי חדה נראו היציעים לאור הנברשות כנמצאים בגובה אחד עם האולם, והמדרגות כאילו אינן. כתום הסעודה עלה על שולחן באמצע האולם כגר יהודי מפורסם. ממוצא חסידי. שבא להתלח את הרבי וביתו ביום שמחת לבם. הנשים שישבו ליד שולחן סבתא הוקנה עובו מקומותיהן ביציע וירדו במדרגות לאולם. להיות קרובות יותר למנגן. אף הילדים שישבו עמי עשו כן. ביציע שמנגד נשארה רק סבתא הוקנה יושבת. ביציע שלי רק אנכי. הנגינה גברה ועלתה וכבשה את הלב. אנחות נשמעו באולם. הגברים אההו ממתיקות. הנשים ניגבו דמעותיהן. והנה ראיתי מרחוק את סבתא הוקנה קמה מכוח הנגינה. עיניה נשואות למעלה. והיא מתחילה פוסעת. כמשוכה בידי אלמונים. בכיוון המדרגות היורדות אל האולם. אשר מעקה אין להן ואשר בטוח הייתי כי אין היא רואה אותן. חפצתי לצעוק ולהזעיקה. אך המרחק בינינו היה רב מדי. התחלתי לרוץ לקראתה דרך האולם המלא. אך הספקתי רק לעזור להרימה מרצפת האולם. שלשם התגלגלה ונפלה מכל המדרגות. רגלה נשברה. וריפוי הרגל עיכב את עלייתנו במספר שבועות. ובזכרוננו היא חיה תמיד. אשה דקת גזרת ועדינה בחליכתה "טפספתה" זו. כשעיניה נשואות למעלה. על עברי הנפילה...

בפעם השניה הפליאתני כשנתיים לאחר מכן, ואנחנו כבר בירושלים. כחודש ימים אחרי מות הוקן. היא קראה אז אל חדרה את כל המשפחה. נכנסה הדורה בלבושה. רבב אין עליה. כדרכה. פתחה ואמרה: — "את בני זה, את ר' חיימוני". אביכם וקונכם. אהבתי יותר מכל הבנים. ואף מבתי היחידה אשר נולדה לי. כולם מתו עלי בעודי בחיים ובלבי התנחמתי ואמרתי: לו אך זה יחיה לפני. וגם זאת אמרתי בלבי: אם גם זה ימות, לא עלינו. אני לא אוכל לחיות עוד אחריו. והנה הוא מת. ועבר חודש ימים — ואני עודני חיה. ולא עוד, אלא שאני מרגישה כי שחפצה אני לחיות עוד. ואני מתביישת בכך..."

היא מתה רק שנים אחדות לאחר מכן, אחרי מאורעות תרפ"ט. כשכל אבותיה ואבות אבותיה ניעורו פתאום במחיצתה. והיא משוחחת אתם בקול, משך שבועות אחדים. כבת תשעים ושבע הייתה במוותה.

בניו על מנת לחלק ביניהם את הירושה. לזה סימא את עיניו, לזה קישע את רגליו, לזה גידם את ידו וכיוצא בזה נתן מומים בכל ילדיו, כדי שיעוררו רחמים על עכמם בעיני המנדב. ותהיה פרנסתם מצויה. משהגיע לבן זקוניו, עלם יפה עינים עם טוב רואי, נקי כפים ובר לבב. נכמרו רחמי האב עליו והוא אמר: "לך, בן זקוני, איני מוריש שום מום. ומכיון שנותרת יחיד, יכול אתה להתפרנס על שלימות גופך בלבד". והנמשל: שליחי ישראל אשר קדמו לי אנוסים היו להתפרנס לפני הקדוש "ברוך" הוא בשברון מתנים ובתמהון לבב. ואנחנו, דור אחרון לשיעבוד, במאור עינים ובקומה זקופה נשיג ממנו את המגיע לעמו..."

ואמנם, בוקנה זו ראיתי את הכוח הזה לחיות ככל האדם. בלי גיגונים של התקדשות ובלי העזיות של דביקות ועם זאת לתאמין ולכוף על אחרים את האמונה. כי כל תנועה פשוטה בחיים — קודש היא. האכילה והשתיה, השינה והשיג, ההליכה לטיול ותנפיעה לגאות קיץ — הכל כמצווה ועומד מפי הגבורה. רק באדם אחד מאותו גזע, באדמו"ר הישיש מהוסיאטין, הושב עתה בחוכנו בתל-אביב. ראיתי את הפשטות העילאית הזאת. הוא היחיד בין האדמו"רים הוקנים שבא במגע עם אנשי הקבוצות והקיבוצים בארץ ישראל, והוא אולי היחיד בין אנשי הדת שלא שאל אותם על מקואות, כשרות ועל מאכלים אסורים, אלא על מספר הנפשות החיות. על הפרות והצאן ועל גידול הירקות. עוד בסעודת האוכרת שנערכה בשנת כתיבת השורות האלה, תש"ג, ביום הפטירה של ר' ישראל מרוזין ז"ל בבית הכנסת ע"ש נסים בק בעיר העתיקה, כשהרבי הישיש ניהל את "השולחן" ואלפי חסידים חיכו למוצא פיו. קרה הדבר שאחד ה"שרפים", חסיד בהול ופרוע, בעל פאות ארוכות וזקן מדובלבל, ניגש אליו קרוב-קרוב כדי להסתכל ב"כוונות" שלו ברטט ובזיע. ואז הוציא האדמו"ר הישיש מראה קטנה ומסרק קטן מכיס חזיתו והתחיל מתקין שערות זקנו וסלסולי פאותיו הגוויזים לעיניו היוצאות של אותו "שרף".

כך, ואולי עוד למעלה מזה, היתה נוהגת סבתא זקנה זו, שבעלה מת עליה בעודה באיבה, ושמאז ישבה כששים שנה באלמנותה והיתה לעקרת הבית, לבין גבירה מתקופת האמהות בבית בנה בכורה האהוב. ר' חיימוני, הוא זקני מדרוהוביץ. כל דבר קטן או גדול בבית המסועף הזה היה נחתך על סיה. כל הגבאים והמשרתים ובני המשפחה היו סרים למשמעתה. וכל דבר חדש שנפל היה מגיע אליה ראשונה והיה נשחר על ידה בחכמה יתרה. נכד נין כי חלה — היתה היא הקובעת מי יהיה הרופא אשר יקרא, ולפניה ניתן דין וחשבון מפורט על פעולותיו. משרתת כי תגיעה לפרקת היתה היא מחליטה על נשואיה. מדברת עם החייטת על מלבוש המותר וקובעת את מקום התחונה

יא

בשלושים נפש, מהן בני המשפחה ומהן העובדים ובני ביתם, עלינו באדר תרפ"ב עם הרבי מדרוהוביץ מוינה לארץ ישראל. בשלושה קרונות של רכבת, שהיו עמוסים מכונות, רהיטים, חביות שמנים, גלילי נייר, ספרים וספרי תורה, ארגוני מלבושים ושקי כרים וכסתות, מלתחות וצרור רות — התנהלה הכבודה. קריאת ה"שלוש" שפרצה מפי מאות המלרים, שבאו עם הרב הראשי צבי פרץ חיות ז"ל בראשם להיפטר מאתנו בבית הנתיבות בוינה — היתה שאנת נעוצים אחת של שבת גולים אל ארצם ואל מולדתם. עד היום הזה מהדהדת בקרבי קריאה תהומית זו, כשוועת יאוש אחרונה של קהילה קדושה ואדירה הטובעת ויורדת תהומות. כחלום בחור חלום עברה עלינו הנסיעה ברכבת, באניות ובסירות עד גמלה של יפו. וכשירד זקני ז"ל מן הסירה דרך על אדמת הארץ ונפל על רגליו לנשקה ולחוננה ולהשקותה בדמעותיו, ראינו כולנו בחוש, כי זקוק הוא לרחמים גדולים, שלא תכלה הפחילה מעוצם השלהבת, כולנו עשינו כמותו. השתטחנו על אדמת המכורה וגעינו בככיה, אך לא הרי החלום כהרי פתורנו. לא שהתאכזבו בהמשך השנים חלילה לנו, כוכב חיינו שהובילנו הלום, כוכב אמת היה, הכינו שרשים בארץ הזאת ושבתנו ישנה מן ועד באר"שבע, מי בעבודה ומי בתורה, מי בחלוציות ומי בחנונה, מי מת מות קדושים, כאותו קלמן שפירא הירי, שנשחט בחורשת שנלך בירושלים, ביום הפטירה של זקני ז"ל ואנכי אספתי דמו, ומי חי חי עמל ואמונה בשורות העובדים והבונים, או בפלוגות החיילים והחיילות העבריים, ואולם בימים ההם, ימי הראשית, עלו כל תכניות הוקן בתורו פור התפורר הכל, לקיים מה שנאמר על ידו תמיד: "ארץ ישראל לא תיבנה אלא על ידי אלה היוצעים את הסד של זריעה ללא קצירה, של בנין בית לא לשבת בו, של נשיעת כרם לא לחלל, כי בעוון שנאת חנם באנו החורבן, ובזכות אהבת חנם תבוא הגאולה".

מיד עם בואנו ירושלים, אשר בה איינו לשבת, נתברר כי כל אותה קניה של "בתי החרושת" מיקח טעות היתה. המכונות היו עשויות להינזע בחשמל ובירושלים לא היה אז עדיין אף זכר לחשמל. תחילה רפו ידינו והיינו אוכלים מן המוכן ושותים מן היין המשומר של תפארת ירושלים, שיכורים היינו למראה עינינו, למשמע אזנינו, בלילות הסתר, בימי הזוהר הלבנים, מול חומת הר ציון, בבקעת היתים, בין הררי האלם וסלעיםיהם. ואחר כך נטלנו עצות ונשלח אלינו "ממציא" מבעלי המלאכה הוותיקים של ירושלים אשר המציא לנו מנועים מוסקים בנפט להנעתן של המכונות. מיד שברנו את המרתפים הגדולים שבבתי כולל אנגארין, העמדנו את המכונות, הסקנו את המנועים העשנים

ופרצנו אל העבודה. היינו כותשים ובוחשים "מרתחים ומדביקים, אורים ומשלחים, ופינו שחורים מפית הנפט הבער ללא ארובות מוצא, וידינו צרובות ומחורכות ונשי מתנו כבדה עלינו באטימות המרתפים, והוצעה שוטפת מכל גופנו, ונמצאו סוכנים ורוכלים, שהיו סובבים עם התוצרת שלנו וקוראים למלחמה הגדולה נגד "המויקים", יתושי המלריה, וחדקי הדינוטריה והזבובים השחורים המפיצים את הטיפוס. גם בית הכריכה התחיל לעבוד, במלוא הקיטור, במכונות החיתוך הגדולות ובמכשירים הכבירים, והוצאו כריכות לשוק שלא ראתה עוד ירושלים כמותן, אך עד מהרה נתגלה רוון בקושה המשותפת והתחילו בודקים בחשבונות ונתברר, כי יחס ההכנסה לתוצאה הוא כיוחס האחד למאה בערך. כלומר, על כל לירה ש"פד" הוציאו מאה לירות, ומעשרת אלפים הלירה שהיו א"פסם בקושה העלית של הוקן לא נותר עוד אלא מעט מוצר, עוד מאמצים גואשים אחרים, עוד שבועות אחדים של גסיסת המנגנון והנה "קמה" העבודה. וגם "ניצבה", מכונות בית הכריכה היו הראשונות שנמכרו לנושים. על דודי הכורך מתה או בתו השניה, התינוקת שנילדה וחלתה בארץ (— הייתי צר על יד עריסתה כמה לילות בבית החולים, משגב לדרך בעיר העתיקה, והוריות שראיתי אז, מעל גזוזטרת הקומה העליונה, על הר היתים והצופים רעל גגות ירושלים העתיקה, שוב לא תכנינה בי —), והמומי יאוש נתנו הוא ואשתו לעשות בשלהם מה שעשו. לימים נעשה פועל כריכה אצל בעלים אחרים והרי הוא ממשיך עד היום בעבודתו בתל"אביב. אחר כך בא תורן של מכונות "התעשיה החימית", מה שנמכר נמכר, ומה שנשאר נשאר כגרוטאות שאין לתן הושבין, חביות השמנים עמדו תחת השמש הלוהטת, נסדקו ונבקעו, והאדמה הצחיחה רוותה את תכנן, ומחשן הגייר, זה שהיה מונח גלילים גלילים בחצר עוובה שבבתי הבוכרים, זכה להוציא נשמתו ב"קדושה", בליל ל"ג בעומר ערכו בו נערים שובבים, "הדלקה", שהציתוהו מארבע רוחותיו, ותעל שלהבתו אל שמי ירושלים, ויהי לאפר, אבי חור אל מלאכת המדידה וזכת אחרי"ך להיות במודדים את כפר חסידים, עם היותו גם "רבי" לשאראית חסידיו הוקן, אני עברתי כמה גילגולים של עבודה ולימוד ועליתי לבסוף על הקרקע עם החסידים המתישבים ב"נחלת יעקב" וב"עבודת ישראל", שנתאחדו אחר כך בשם "כפר חסידים", ושרבותיהם היו קשורים עם זקני ז"ל מי קשרי השפעה ומי קשרי משפחה, אך זוהי פרשה בפני עצמה.

ירחים אחדים אחר עלייתנו חלה זקני ז"ל את חליו האנוש ונסע לוינה לשם ניתוח. הניתוח לא עלה יפה, וזקני ז"ל שאל את הרופא כמה ימים נשאר לו עוד לחיות. — שבעים — השיב המנתח, ביקש זקני ז"ל לשוב לארץ

השיתה על הסוד של מצוות ביקור חולים ושל עריבות ישראל זה לזה. רגעים אחדים לפני יציאת הנשמה נתן אות והגישו לפניו את קופסת הקרן הקיימת שהיתה תלויה למראשותיו. והוא שילשל לתוכה לירה של נייר, שהיתה כנראה מוכנת אצלו לאותה מטרה. המלים האחרונות שיצאו מפיו היו: „אבא רחמא... אמא ירושלים“.

ישראל ולמות בזה. אמר לו המנתח כי לא יוכל לשוב לארץ חי, אם לא יהא רופא מצוי עלידו כל הדרך. זכה זקני ובין תלמידיו של אותו מנתח מפורסם נמצא רופא צעיר, ד"ר קהלברג שמו. בן אחד מחסידיו הקרובים של הוקר. הלה התנדב לנסוע עמו ולהביאו ירושלימה. זמן-מה לפני מותו ביקר אצלו ת. נ. ביאליק וז"ל ביקור ראשון ואחרון ונסבה

מזכרונותי על העיר דרוהוביץ

מאת האדמו"ר המצייר אברהם יעקב שפירא שליט"א

ובחוסר כל. המאורעות האלה עוררו דאגה רבה בלב אאמרי' וז"ל איך לבוא לעזרתם. והוא החליט לעשות קונצרט גדול בבית הכנסת שלנו, שבו ישירו מר זיידל ראזנר והמקהלה שלו קטעים מהקינות ו„אל מלא רחמים“ על הנהרגים על קדושת השם. לתכלית זו קרא אסיפה מכוונת, שבראשה עמד איש נכבד ונשוא פנים, מר אלטר היוזנר, שעשיירי דרוהוביץ היו נרתעים קצת מפניו. להקונצרט באו אלפי אנשים מכל השדרות וגם בית הכנסת של הנשים מלא עד אפס מקום. לפני אמירת „אל מלא רחמים“ על ידי מר ראזנר צוה אאמרי' ז"ל לכבות כל המנורות ודממה וחשיכה השתררו באולם. עד שאחדות מן הנשים התעלפו. הקונצרט עשה רושם רב והוחלט לסדר אחריו הליכת מתאה לרובע של הגבירים, אילי הנפט. שנעדרו ולא השתתפו באסיפת הוכרז. אלפי אנשים התקדמו בהפגנה, גם שמשות נוספו, ולמחרת היום התחיל לזרום כסף רב לעזרת הפליטים. אבי ז"ל יסד ועד עזרה ובתור מזכיר שימש מר רפאל סופרמן. הוא היה בנו של חסיד טשורטקוב, שאביו ישב שבוע אחריו בזמן שהתחיל להתמסר למדע ולתרבות. מר סופרמן שימש אחר כך בתור ראש המורים העברים בתל"אכיב. בבית הכנסת שלנו ערכו שלחנות ארוכים ואבי ציוה. שבני הישיבה יסרתו את הפליטים להגיש להם האוכל שנתבשל במטבח שלנו. גם נערך סדר של פסח גדול לחמש מאות פליטים. ביניהם היו עורכי דין, רופאים ועוד אנשי מדע, אבל הם היו רחוקים מהיהדות עד שהרבה אנשים מבית הכנסת לא כיבדום אפילו בברכת שלום. אנחנו התקשרנו עם ועדות אחרות בלבוב וקראקא, לפליטים ניתנו הוצאות

חצר גדולה ושני בתים. חדש וישן, וגן יפה היו רכושנו בדרוהוביץ. חוץ מזה בית כנסת גדול, ובו אולמות לגברים ולנשים, מכילים מקומות לאלפים בנויים לתפארת. וארון הקודש, מעשה ידי אמן, בן חסיד, שהתמחה בחרושת הברזל בברלין, שימש דביר לעשרות ספרי תורה. וישיבה גדולה יסדנו שם. בהנהלת הרב קייסיגורודסקי, שעבר לג'ר בארה"ב אחרי צאתנו לארץ ישראל. וגם בית מרחץ משוכלל לזיעה ולאמבטיות ומקוה כשרה ונקיה, גם לטובת הכלל. נבנו בחצרנו על ידי הגבאי מר יוסף קולב ע"ה. שבתו וחתנו שיחי' גרים עתה בתל"אכיב. מר קולב היה מבקר את אאמרי' ז"ל פעמים רבות, בהיותו מנהל של שדה נפט גדול בבוריסלב. הבעלים היו צרפתים. פעם אחת שאל אותו אאמרי' ז"ל איך הוא מתנהג בשבת. הוא נבהל ואמר, שאין לו ברירה אחרת, הוא מוכרח לעבוד כל ימות השבוע. אז אמר לו אבי ז"ל, כי אסור לו להלל את השבת ויעץ אותו, שיותר על משרתו. והוא ציית והצליח בעסקיו ושמו יצא למרחק בהתנהגותו ומעשיו הטובים. אז מינה אותו האאמרי' לגבאי בבית הכנסת שלנו. והוא שהתקינו ושיכללו לתפארת. לפני כחמישים שנה, בהיותי יחיד במעוני, כי רעיתי המנוחה ז"ל ביקרה בו בזמן את הוריה בפולניה, עם היוולד לנו הבכור ש. שלום שיחי', התארת בדרוהוביץ החזון המפורסם זיידל ראזנר עם כל המקהלה שלו. הוא התאכסן אצלי וכל הרישיציאות להקונצרטים שלו, נערכו בבית הכנסת של הנשים, בלוויית תזמורת. ובה בשנה הגיעו השמועות הנוראות על הסוגרם בקייסינב ואח"כ התחילו להגיע אלפי פליטים מרוסיה. הם נמלטו לנפשם בעירום